

לשון האש

עדות פואטית על הטראומה של השואה

רינה דודאי

ספר זה מוקדש לסבתי צילה הוניגווקס
ולדודי עמנואל (מילוש) וליאו הוניגווקס,
שנרצחו בשואה.

ולדודי מיכאל (מייקל) הוני, ששרד את השואה
ונשא את אושוויץ בליבו עד יום מותו.

יהי זכרם ברוך.

Tongue of Fire: A Poetic Testimony to Holocaust Trauma

Author: Rina Dudai

מחברת: רינה דודאי

הוצאת הספרים של מכון מופ"ת:

עורך ראשי: דודו רוטמן

עורך אקדמי: יוסף כהן

עורכת תוכן ולשון: עפרה פרי

עורכת תוכן ולשון אחראית: עדי רופא

התקנת מקורות בהערות שוליים: ענת פלדמן

עורכת גרפית ומעצבת העטיפה: אורית לידרמן

חברי הוועדה האקדמית של הוצאת הספרים:

פרימה אלבז-לובישי, אילנה אלקד-להמן, חנוך בן-פזי, יעל דר, יורם הרפז,

נצה מובשוביץ-הדר, אייל נווה, יעל פישר, שי פרוגל

איור העטיפה:

Moshe Gershuni, untitled, 1989

120X80 The Estate of Moshe Gershuni ©

מסת"ב: 978-965-530-199-1

עשינו כמיטב יכולתנו לאתר את בעלי הזכויות של כל חומר ששולב

בספר ממקורות חיצוניים. אנו מתנצלים על כל השמטה או טעות.

אם יובאו אלה לידיעתנו, נפעל לתקן במהירות הבאות.

© כל הזכויות שמורות למכון מופ"ת, תשפ"ב/2021

טל': 03-6901428 <http://www.mofet.macam.ac.il>

דפוס: דפוס הניצחון

תוכן העניינים

7 פתח דבר

שער ראשון: "ועד שאספר הנל / בוער תוכי הלב"

13 פרק 1: ההעדר: שפת הטראומה.....
29 פרק 2: עדות פואטית על זיכרון השואה.....

שער שני: שלושה דפוסים של עדות פואטית על זיכרון השואה

פרק 1: "כל מה שאירע נטבע בתאי הגוף ולא בזיכרון": על זיכרון הגוף
47 ביצירתו של אהרן אפלפלד **מכוות האור**.....
פרק 2: "עמוקה הייתה השנאה מתהום": על זיכרון הרגש
113 ביצירתו של ק. צטניק **בית הבובות**

פרק 3: "על אף לחץ השעה לא חדל שכלי לפעול": על זיכרון התבונה
172 ביצירתו של פרימו לוי **הזהו אדם?**.....
227 "יש למצוא צורה לזעקה": דיון מסכם.....

239 מקורות

254 תקציר באנגלית.....

פתח דבר

ביום השנה ה-20 למותו של אבי עלינו אחי גיורא ואני לקברו. ניקינו וצחצחנו אותו כמו בכל שנה, כיאה למשפחה שחצייה יקית, הנחנו זר פרחים לציון השנה ועמדנו שעה קלה, קומץ אנשים קרובים המנסים לשמר את זכרו. מייקל דודי (אחי אבי) ואני קבענו להיפגש אחרי האזכרה ולדבר על חייו של מייקל בשנות המלחמה.

אבי מוטכה, כמו שכינו אותו כולם, בהיותו ראש גדוד של "מכבי הצעיר" בנוביאיצ'ין, עיר בצ'כיה, אז צ'כוסלובקיה, עלה לארץ בשנת 1938 במסגרת עליית הנוער בהיותו בן 16 בלבד. כשנפרד ממשפחתו על רציף הרכבת בברטיסלבה לא ידע כי לעד לא יראה עוד את שני אחיו מילוש וליאו ואת אימו צילה. פניו היו אל העתיד המסעיר של יישוב ארץ ישראל, אל עלייה על הקרקע לקיבוץ כפר רופין, שם לימים נולדתי. מיד לאחר האזכרה התכנסנו בבית אימי, ואף על פי שתכננו לספר ולהגות בפועלו של אבי, נותרו הסיפורים עליו ועל ההיסטוריה החלוצית שלו אילמים, אצורים במכתבים שהוא שלח להלף אחיו, שהצליח לחלץ קבוצת נוער חלוצית אחרי פלישת הנאצים לחבל הסודטים ולהגיע לארץ בדרכים לא-דרכים ובעלייה בלתי לגאלית - מחכים ליום שבו יתרצו כולם להקשיב להם.

באותו ערב נפגשנו, דודי מייקל ואני, בביתנו ברחובות. מייקל התרווח על הספה והתחיל לשוחח איתי בענייני דיומא, עד ששוב, למרות החלטתנו להקדיש את הזמן כולו לשמיעת העדות, מצאנו את עצמנו בסביבות השעה 12:00 בלילה רק מתחילים את המסע הקשה. "באשוויץ הופרו כל עשרת הדיברות" אמר כשארשת פניו משתנה ומבטו נוקב. דמותו הרכה, המאופקת והשולטת בעצמה התחלפה באחת בדמות אחרת: כועסת, זועמת, רוגשת ולכודה בתוך עצמה מבלי שאוכל לעזור לו. מייקל, אני אומרת, אולי נקבע פגישה נוספת? כבר מאוחר, ובשעות כאלה הכרכרה הופכת לדלעת, אני מנסה בהומור חיזור לחלץ אותנו מהמצב המתהווה. מייקל, שפניו חוורו והדם אזל בהם, מתעקש. הכול נפתח ומחפש מוצא החוצה. אני מתכווצת על הספה, ואף שהבטחתי להקצות זמן וקשב לעדות, אני בוחרת לדחות אותה לזמן אחר. עומדת לפתחה, מבוהלת מהעוצמות שעלולות להתפרץ החוצה ללא בקרה, אני מעדיפה לסיים את הפגישה ולהבטיח פגישות נוספות. מייקל, שבראשית הערב נראה צעיר לגילו,

מלא שמחה ונינוחות, היה תשוש, וניתוח המעקפים שעבר זמן-מה לפני כן ניכר על פניו. כשליויתי אותו למכוניתו ובירכתי אותו לשלום, עוד הוספתי כלאחר יד את משפט השליטה הפרוצדורלי המשפחתי, סע בזהירות, ונפרדתי ממנו לשלום, לא מבלי שדאגה וחרדה למצבו הנפשי והפיזי שהשתנה באחת מצאו להן מקום נכבד בליבי. הטרידה אותי השאלה אם זה נכון לפתוח את הדברים מחדש. מייקל, ניצול שואה, מבין מאה הילדים ששימשו כ"רצים" של מנגלה באושוויץ, נשא את עדותו בשנת 1995 בפרויקט שפילברג בלונדון, מקום מושבו אז. אשתו, ניצולת שואה אף היא, סירבה לדבר על כך ולא התירה לו לשאת את עדותו בביתו, עד שהיה צריך לכתת את רגליו לחברים ושם לומר את דבריו. אחרי מותה הוא עלה לארץ, ומאז 2006 התגורר כאן.

שנתי הייתה טרופה. ההתלבטות אם להתחיל את מסע העדות האישי הזה הטרידה אותי והכבידה עליי. ראשית, דאגתי למצבו הפיזי והנפשי של מייקל. ומה אם למרות העובדה שנשא על כתפיו שנים כה רבות טראומה מסיבית ומתמשכת כזאת, עתה לא יחזיק ליבו את עדותו ומשהו יתפרק בו? הרגשתי לא די מיומנת ומקצועית לעמוד במשימה הזאת לבד. זה נראה לי לא אחראי ונכון. אבל האם זו רק הדאגה למייקל שכיוונה אותי להימנע מההאזנה לעדות, או שמא אני מתחבאת מאחורי תירוץ כבד משקל ובעצם אינני מסוגלת לחצות את מחסום העד, שנדרשת ממנו יכולת האזנה מיוחדת, האזנה לאחרות ולרוע הבלתי נתפס?! נקודה זו אצטרך לברר, אני אומרת לעצמי, ונופלת לשינה לא-שינה, המופרת בדפיקות נואשות על הדלת. אני מעיפה מבט בשעון שעל השידה לצד המיטה. השעה 06:10. אני מזנקת לפתוח את הדלת כשבמוחי חולפים תסריטי אימה: משהו נורא קרה למייקל, הגרוע מכול קרה, מייקל מת. מעבר לדלת נשמע קול זועק: תזעיקי אמבולנס, מישהו שכוב במעלה הכביש... אני, שגרה בפאתי שכונה שלווה, למרגלות הגבעה שאליה מוביל הכביש, מאבדת את עשתונותי. מייקל, אני לוחשת לעצמי. מייקל, רק לא זה. המחשבה שהוא אולי שכב שם לילה שלם, ושלא ידעתי על כך דבר, הטריפה את דעתי. בקושי מצאתי את הטלפון, דיווחתי בבלבול-מה על האירוע ודהרתי למקום. כבר בדרך, משלא ראיתי את מכוניתו, הצלחתי להצליל את דעתי ולהניח שאולי הוא אכן הגיע בשלום הביתה. ימים אחדים אחר כך התברר שאדם שלא הכרתי מת מדום לב תוך כדי ריצת בוקר.

לא נרגעתי עוד ימים רבים, אבל כשהתבוננתי באירוע ממרחק הזמן לא יכולתי שלא להבחין בשני עניינים שיהפכו לליבו של ספר זה: מייקל, שליבו נדם

לעד בשנת 2010, לא הצליח לספר לי את עדותו כפי ששנינו רצינו, אם כי כאן בארץ הוא נשא עדות מצולמת ארוכת שעות בעמותת "עמך" ברחובות. נראה כי הוא נדון כל ימיו לחוג סביב גרעין הטראומה, לספר ולא לספר בה, לכוד לעד במלתעותיה. ואני שכל כך רציתי להיות עדה לסיפורו, זה שעדיין לא נגול לפניי, לא עמדתי בכך, וברגע האמת נדחתה העדות לרגע הולם יותר שלא מומש. זה שנים אני עוסקת בדרכי התמודדות פואטית בטראומה של השואה. את עבודת הדוקטורט כתבתי על דרכם הפואטית של אהרן אפלפלד, ק. צטניק ופרימו לוי, שאת סיפור ההתמודדות שלהם אספר בספר זה. אך משהו במגע הישיר, שנעדר כל מנגנוני הגנה פואטיים הן אצל נושא העדות מייקל הן אצלי המאזינה, היה מאיים כל כך ובלתי אפשרי כל כך, עד שפעולת העדות האישית הזו נותרה למעשה אילמת. הסיפור החבוי של גרעין הטראומה מיאן להתגלות. בספר זה אני מבקשת לבחון את השפה של העדות הפואטית, זו שכן התגלתה. זו שעברה ויצאה מתוך "אלף האפילות של הדיבור הממית", כדברי פאול צלאן, זו שעברה ויצאה ולא היו לה מילים לבטא את מה שאירע, אבל יצאה ונכתבה כדי לתכון באופן חרישי ומאופק את המציאות מחדש. מהו טבעה של שפת עדות שכזו, מה כוחה ביחס לשאר לשונות העדות, והאם יוצרים שונים בוחרים באסטרטגיות פואטיות שונות - אלו יהיו השאלות המנחות בספר זה.

תודות

לראובן צור, על שיצר בי תשתית מקצועית שממנה יכולתי לפרוץ ולהפליג לאופקים חדשים.
 לדן מירון, על שאפשר לי לממש רעיונות ולהוציאם לפועל בכתיבה.
 ליוסי גרודז'ינסקי, על שלימד אותי חשיבה אחרת.
 לשלומית רמון קינן, לז'ז'ה ברונר, לעמוס גולדברג ולרונית פלג, על שיח מקצועי בשלבים חשובים של גיבוש הרעיונות.
 ליגאל שוורץ, על כתיבתו המפרה על אהרן אפלפלד שהיוותה עבורי נקודת מוצא למחשבות רבות בהמשך.
 לזהבה כספי חברתי, על שיחות מפרות לאורך שנים ארוכות, שעיצבו את עולמנו הספרותי והפכו לחוויה מתמשכת.
 לחברותיי היקרות רחל הייבלום, רחל דגן, ניצה דרורי-פרמן, פנינה שירב, נעמי הולר וחנה אולמן, שקראו חלקים מהספר, היטו אוזן ועודדו אותי גם ברגעים הלא קלים של כתיבתו.
 לגיסי שריג, על תרגום טקסטים שלא תורגמו עדיין לעברית.

לחבריי ולחברותיי במכון תל אביב לפסיכואנליזה בת זמננו, שהפך במרוצת השנים לבית שני לי.

אני מודה ליורם עמית מ"עמך" רחובות, שהקדיש שעות רבות להאזנה אמפתית ואוהבת לעדותו של דודי מייקל הוני ז"ל.

למשפחת גרשוני ולחואן ז'וזה גארסיה, על שאפשרו לי להשתמש בציורו הנפלא של גרשוני בתמונת השער. למשפחת אפלפלד, על שאישרו לי לצטט מתוך ספרי אפלפלד.

להוצאת עם עובד ולהוצאת הקיבוץ המאוחד, על רשותן לצטט מתוך ספריהם של הכותבים המופיעים בספר.

הספר לא היה רואה אור ללא תמיכתה של הוצאת מכון מופ"ת, ותודתי נתונה ליהודית שטיימן, שקיבלה את הספר לידיה והאמינה בו עוד בהיותה ראש הוצאת הספרים וכיום כעורכת האקדמית. לדודו רוטמן, ראש הוצאת הספרים והעורך הראשי, לעורכות הלשון עפרה פרי, ענת פלדמן ועדי רופא, שעשו עבודה נאמנה, לעורכת הגרפית אורית לידרמן. מעל הכול, תודה לחני שושתרי, רכזת ההוצאה, שתמיד הייתה שם.

למשפחתי היקרה שצמחתי איתה. להוריי החלוצים, אבי מוטכה ז"ל, שנפטר מוקדם מדי בשבילי, אימי רותה, שתיבדל לחיים ארוכים, בת המאה, שהבטחתי לה שתזכה לראות ספר זה. לידין, שותפי לחיים, על שלימדני קריאה ביקורתית מהי, התסיס בי חשיבה סוערת ולא מתפשרת, ותמך בי בשעות שנראו לעיתים חסרות מוצא. לילדיי האהובים אורית ורני ולשני, שנפשי קשורה בנפשם והם לי מקור לגאווה.

אני מקדישה את הספר לנכדיי האהובים, איתי ואורי, הצומחים והופכים לאנשים. בשעות טרופות אלה של מגפת הקורונה המאיימת בעולם ושל מדינה המתרופפת ממשילות כאן, אני מאחלת להם שידעו לנתב את חייהם ויצלחו בבטחה ובשלום את הגלים הגבוהים של העתיד הלא-נודע.